

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

на правах рукопису

СОРОКА Микола Іванович

***ЗОРОВА ПОЕЗІЯ
В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХУІІ-ХУІІІ СТ.***

10.01.01. - українська література

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук**

Київ - 1995

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано
Київського національного
Шевченка

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00761151 (L)

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор
Кононенко Петро Петрович

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор
Хропко Петро Панасович
- кандидат філологічних наук, професор
Яременко Василь Васильович

Провідна установа - **Інститут літератури імені Т.Шевченка
НАН України**

Захист відбудеться "26" жовтня 1995 р. о 14.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.016.35.01. по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 252017, м.Київ, бул.Шевченка, 14.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Київського університету.

Автореферат розіслано "26" вересня 1995 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Л. Грицик

д. ф. н. Грицик Л.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ. Бароко, що взяло на себе й функції Відродження, - одна з найяскравіших сторінок в історії української літератури. Можна сказати, що дослідження про цей період, які охоплювали в основному загальні питання, завершили перший етап. Ось чому деталізація, аналіз конкретних явищ, до яких належить і *зорова поезія*, набуває особливої ваги.

Запропонована тема дисертації належить до малодосліджених в українському літературознавстві. Це зумовлено як нехтуванням на певних етапах проблемами літератури Бароко, зокрема так званої поезії форми, так і недостатністю напрацьованого матеріалу, який би дав змогу комплексно підійти до предмета зорової поезії. Окремі аспекти дослідження зорової поезії висвітлені в працях таких учених, як М.Петров, С.Голубев, В.Перетц, П.Попов, С.Єфремов, О.Білецький, Д.Чижевський, Є.Пеленський; певну увагу їй приділяли сучасні вчені: Г.Сивокнь, В.Крекотень, В.Колосова, Д.Наливайко, В.Маслюк, М.Сулима. Вперше питання цілісного підходу щодо функціонування *зорової поезії* як окремого мистецького виду поставив В.Яременко, вказуючи на естетичну функцію зорового образу і його самодостатній зміст. Зоровий образ, на думку дослідника, виражав певний зміст без заглиблення у текст, а також вважався проявом вченості автора, що саме по собі викликало емоційне захоплення¹. Частково ця тема реалізована у дослідженні Т.Назаренко², яка лаконічно вимальовує цілісну картину розвитку візуальної поезії (автор вживає паралельно і термін *зорова*) від її витоків до сьогодення і доводить об'єктивність поєднання літературної і зорової площин в одне естетичне ціле.

¹ Яременко В. Українська поезія першої половини ХУІІ ст. // Українська поезія ХУІІ ст. - К., 1988. - С.25.

² Назаренко Т. Образ слова // Всесвіт. - 1995. - №1. - С.28-33.

Останнім часом у західному літературознавстві вийшли праці, що засвідчують інтерес до даної проблематики і певний стан її дослідженості. Сюди можна віднести монографічні праці в американській (Д.Хіггінс), польській (П.Рипсон), німецькій (Д.Адлер і У.Ернст), французькій (Д.Сіман), англійській (Б.Коббінг і П.Майер) літературознавчій науці, а також дослідження, що торкаються окремих аспектів проблеми (К.Дрейдж, К.Ньюел, Б.Вестервіл, Ч.Дорія, Е.Кук, Д.Голландер та ін.). Відрадно, що в деяких із цих праць аналізуються факти з історії української літератури, які, щоправда, потребують критичної оцінки. Все це диктує необхідність нашого дослідження, яке б показало місце української зорової поезії у світовому, зокрема в західноєвропейському контексті.

Оскільки зорова поезія, як категорія синтетична, поєднує елементи літератури і зорових (пластичних) видів мистецтва (малярство, графіка, гравюра, архітектура, декоративно-прикладне мистецтво), то важливим видається залучення у дослідження мистецтвознавчих аспектів. У такому плані виконані праці П.Жолтовського, Д.Степовика, Г.Логвина та ін. Дана робота є спробою подивитися на деякі синтетичні мистецькі явища також із літературознавчої точки зору.

Актуальність дослідження зумовлена соціально-психологічним аспектом, пов'язаним із науково-технічним прогресом. Безумовно, значний вплив на художньо-естетичну діяльність людини мали такі суспільні досягнення, як виникнення письма, книгодрукування, а тепер - комп'ютеризація, що урізноманітнила способи подачі літературного матеріалу, надаючи підвищеної уваги зоровому сприйняттю.

Значну проблему становить текстологічна сфера дослідження. Опублікована незначна кількість конкретних прикладів з історії української зорової поезії і фактично відсутні приклади з історії інших європейських літератур. Специфіка тематики вимагає якомога

повнішої подачі наочного матеріалу з метою його історико-порівняльного дослідження і з тим, щоб зібраний матеріал став джерелом в подальших дослідженнях.

ДЖЕРЕЛЬНОЮ БАЗОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ є рукописні твори українських авторів, рукописні латиномовні поетики, за якими навчались у Києво-Могилянській академії та в інших навчальних закладах, а також опубліковані твори, що стосуються української літератури XVII - XVIII ст.

ОБ'ЄКТОМ ДОСЛІДЖЕННЯ є розвиток зорової поезії від найдавніших часів до періоду Бароко, в якому збігаються загальне її поширення в європейських літературах з особливостями стилю, що культивував поєднання різних художніх систем, зокрема літератури і зорових мистецтв.

ПРЕДМЕТОМ ДОСЛІДЖЕННЯ є ті поетичні твори XVII-XVIII ст., в яких в одне естетичне ціле поєднуються текст і зовнішня зорова форма, що має самодостатній зміст, а також вироблена ними жанрово-стильова й ідейно-змістова специфіка.

МЕТОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ є обґрунтування функціонування зорової поезії як синтетичного мистецького виду в українській літературі XVII-XVIII століть.

ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ:

- аналіз зорової поезії, щоб праця стала складовою частиною дослідження українського Бароко;
- розгляд зорової поезії як синтетичного явища, що поєднує елементи літератури і зорових видів мистецтва;
- дослідження генезису зорової поезії у загальноєвропейському контексті, що дасть змогу більш комплексно підійти до предмета дослідження;
- обґрунтування важливості зовнішньої зорової форми в поезії як поетичного засобу і як самодостатньої мистецької одиниці, що має естетичне значення;

- упорядкування і вироблення термінології, яка б відображала історію розвитку зорової поезії;
- літературно-критичний аналіз творів та подання текстового матеріалу з метою ґрунтовнішого дослідження проблеми і з тим, щоб праця стала джерелом подальшого вивчення;
- дати оцінку праць українських і західних літературознавців щодо української *зорової поезії* з метою створення реального й цілісного погляду на зорову поезію в українській літературі.

МЕТОДОЛОГІЧНУ ОСНОВУ ДОСЛІДЖЕННЯ складають літературознавчі, історико-літературні, мистецтвознавчі праці українських і зарубіжних вчених, що торкаються проблем значущості зорової форми, зорової образності, її символіки в поезії, поєднання літературного тексту із образами зорових видів мистецтва.

ОСНОВНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ. Методика дослідження передбачає системний підхід, зокрема поєднання соціально-історичного, порівняльно-історичного, культурологічного, текстологічного, естетичного методів. Широко застований наочно-ілюстративний метод (конкретні приклади творів, таблиці) дасть змогу зробити ґрунтовніший аналіз теоретичного матеріалу.

НОВИЗНА І ТЕОРЕТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДИСЕРТАЦІ полягає в тому, що в ній вперше в українознавчій науці поставлена проблема і зроблена спроба комплексного дослідження *зорової поезії*, обґрунтування закономірності її функціонування як окремого мистецького виду в українській літературі ХУІІ-ХУІІІ ст.

В дослідженні обґрунтовано розпад *епіграматичної поезії* на власне *епіграму* та на *курйозну і емблематичну поезію*. Для цього, крім уже відомих смислового і словесного концепту, вводиться поняття *зорового концепту*, що проявився в зоровій формі поезії.

Курйозна і емблематична поезія трактуються автором дисертації як два різновиди *зорової поезії*, які поєднують літературний текст і зорове зображення. При цьому слід зауважити,

що частина жанрів, які побудовані на звуковому концепті або мають описовий характер, не належать до зорової площини сприймання.

Автор дослідження вводить в науковий обіг нові, раніше невідомі, факти з історії європейської зорової поезії, простежує її розвиток в українській літературі, подаючи конкретні приклади творів, що зберігалися неопублікованими в рукописах XVII-XVIII ст.

В дисертації вказується на природність естетичної функції зорової форми в літературному тексті, зумовленої психологічним прагненням людини до красивого, а також пов'язаної з такими винаходами в суспільній еволюції, як письмо та книгодрукування.

ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ. Матеріали дисертації можуть бути використані для подальших досліджень мистецтва Бароко, зокрема її літературного аспекту, а також у підручниках і посібниках з історії української літератури. Вперше наведені приклади творів можна використати для організації виставки української зорової поезії.

НА ЗАХИСТ ВІНОСЯТЬСЯ положення про:

- зорову поезію як автономний мистецький вид в українській літературі XVII-XVIII ст.;
- зовнішню зорову форму літературних творів як таку, що має самодостатній зміст і естетичну значущість;
- поділ зорової поезії на два види - курйозну і емблематичну поезію - в основі якого лежать два різні способи утворення - синтетичний і аналітичний;
- зоровий концепт як різновид словесного концепту і важливий елемент загального розуміння мистецтва Бароко.

АПРОБАЦІЯ РОБОТИ. Окремі положення дисертації відображені в трьох публікаціях автора. Крім того виголошені доповіді *Конкретна поезія в українській літературі* (Лондон, 1994), *Сучасні зорові поезії з України* (Колумбус, США, 1994), доповідь під час презентації авторської збірки зорової поезії Ще не вмерла Україна в СПУ (Київ, 1995), всі з яких супроводжувалися виставками

творів як давніх, так і сучасних авторів. Зроблено доповідь *Зорова поезія в українській і польській літературах періоду Бароко* на міжнародній конференції (Жешув, Польща, 1994).

СТРУКТУРА РОБОТИ. Дисертація складається із вступу, чотирьох глав, висновків, бібліографії і додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У *вступі* обгрунтовано вибір теми, проаналізовано ступінь її дослідженості, визначено: джерельна база, об'єкт, предмет, мета, основні завдання, методологічна основа, методи, структура дослідження, показано наукову новизну і практичне значення, сформульовано положення, що винесені на захист; вказано на апробацію теми дослідження.

У главі 1 - *Генезис зорової поезії* - подається історія розвитку зорової поезії від античних часів до XVII ст., що охоплює як перші прояви зорової поезії в українській добароковій літературі, так і її становлення в європейських літературах. Вихідною передумовою виникнення зорової поезії слід вважати психічну властивість людини до зорового відображення (як однієї із форм відображення світу) у пізнавальній діяльності, яке на певному етапі починає виконувати й художньо-естетичну функцію. Наприклад, людина трипільської або черняхівської культур, напевно, отримувала естетичне задоволення від нанесення на предмети своєї діяльності різних зображень, починаючи від простих зарубок до найскладніших елементів оздоблень і прикрас. Це, звичайно, привчало людську свідомість до особливого типу відображення, в основі якого формувалась естетика зорового образу.

Другий етап формування зорової поезії пов'язаний з появою письма, коли вже естетичну функцію виконували особливі знаки - літери - та їх сполучення - слова і текст. Власне поезія виникла з усної пісенно-поетичної творчості і, отже, відтворювалася спочатку

лише у звуковій формі за допомогою мови. З появою письма з'явилася можливість фіксувати звукову форму в зоровій площині абетки. Але виявилось, що зорова форма могла виконувати не тільки функцію звукового представника, а й безпосередньо створювати невербальний зоровий образ. Мова тут іде не про уявний художній образ, що створюється під час читання, а про наочний образ, що має безпосереднє матеріальне (декоративне, фігурне, графічне, малярське) вираження. Підставою для створення двовимірного функціонування стала сама матеріальна природа зорової площини абетки. Пригадаймо, що перші знаки письма - *мнемонічні знаки, піктограми, ідеограми* - являли собою зображення графічних знаків або реальних предметів (малюнків) і ще не мали ніякого відношення до мови як звукової системи. В деяких мовах (наприклад, китайській, японській) ідеограматичне письмо функціонує і сьогодні. Навіть фонографічне письмо, в якому графічні знаки уже співвідносяться із звуковим рядом, в первісному вигляді представляло суто зорову форму певного предмета. Наприклад, літера **А** (альфа) схематично відтворювало голову бика з повернутими донизу рогами, **М** (мі) - хвилястість біжучої води тощо. Однак згодом внаслідок абстрагування губиться первісний зв'язок між матеріальним предметом та його представником - графічним знаком, - що дає можливість створити фонографічну абетку, закріпити за кожним звуком графічний знак-літеру. Отже, за зоровою формою літери в новій іпостасі закріплюється основна функція звукозбереження і звуковідтворення тексту, залишаючи за собою паралельну функцію створювати зорові імпульси, що пронизують і наповнюють звукову матерію новим додатковим змістом.

Появу письма і, отже, його здатності утворювати додаткову зорову площину у сприйманні словесного тексту в українській культурі ми насамперед пов'язуємо з періодом Київської Русі -

періодом релігійної революції і запровадження писемності. Першими проявами естетичної значущості зовнішньої зорової форми письма можуть послужити нанесення текстів на предмети побуту (пряслиця, глечик), мозаїчні написи, написи-графіті, зроблені на стінах Софії Київської та інших культових спорудах. Хоч подібні письмові тексти часто подавали суто практичну інформацію, проте в їх подачі стає помітним прагнення до естетизації письма через графічно вишукане оформлення, прилаштування тексту до архітектурного ансамблю, надання декоративних рис, доповнення графічними зображеннями тощо. Найбільшою мірою формування зорової образності цього періоду пов'язане з появою книжної літератури, орнаментикою її оформлення. Зорові елементи були помітні в оформленні Остромирового Євангелія, збірників 1073 і 1076 рр., Юр'євського Євангелія, Трійської псалтирі, що проявлялися у доповненні літературних текстів такими книжними атрибутами, як мініатюра (малюнок), заставка, ініціали, фігурне закінчення у вигляді лійки, тайнопис та ін. Проте подібні приклади не становили ще зорової поезії, а то й поезії взагалі, а свідчили лише про зорові властивості письма, про формування естетики зовнішнього зорового образу в українській добароковій літературі.

Незважаючи на можливе східне походження, наявність збережених конкретних творів дає можливість простежити розвиток *зорової поезії* як певної художньої системи від античної літератури. Очевидні ознаки *вірша-лабіринта* помітні у *Фестському диску* (1700 р. до РХ). На цей період припадає поява таких жанрів, як *акровірш*, *вірші-раки*, *анаграма*, *фігурний вірш* - згодом об'єднаних під спільною назвою *τεχνοραεγνιον*. У предметних формах фігурних віршів (яйце, крила, сокира, вівтар, сопліка) проявився натуралістичний характер античного мистецтва. В цей період формулюються основні теоретичні принципи, які будуть розроблятися на подальших етапах розвитку зорової поезії. Це,

зокрема, вислів Симоніда "малюнок є німа поезія, а поезія - промовистий малюнок", перефразований Горациєм як *ut pictura poësis* ("малюнок - та сама поезія"); його ж *utile dulce* ("корисне і приємне"); терміни Арістотеля *opsis / imitatio* - всі вони важливе місце в поезії надавали зоровій формі.

Зорові форми в поезії Середньовіччя набирають більш абстрактних ознак, цілком відповідаючи суті християнської релігії, що зверталася до сил невидимих, недосяжних, до Бога. У зв'язку з цим домінують абстрактні геометричні форми, такі як *вірш-квадрат*, *виділений вірш*. Поряд із літературним текстом з'являються графічно-малювальні зображення, що свідчило про подальше зближення елементів двох художніх систем. На цьому етапі зорові елементи в поезії проявилися у візантійській літературі, а також у південнослов'янських (болгарській, сербській) літературах, що могли безпосередньо впливати на поетичну систему добарокового періоду в українській літературі.

Особливого піднесення розвиток *зорової поезії* набуває в періоди Відродження і Бароко. Насамперед це було зумовлено значною увагою Відродження до Античності і, зокрема, впливом віднайденної *Грецької антології*. Вона містила перші відомі зорові поезії, що стали предметом наслідування в багатьох європейських літературах. Різні жанри *зорової поезії* знаходять своє визначення і місце в поетичній системі цього періоду завдяки теоретичним працям таких відомих авторів, як Віда, Скалігер, Понтан, Сарбевський та ін. Активно функціонує *зорова поезія* в період Бароко, набуваючи притаманних йому стильових ознак. Отже, генезис *зорової поезії* охоплює періоди від Античності до Бароко, кожному з яких властиві певні ознаки, що в цілому утворили *зорову поезію* як автономну мистецьку категорію в більшості європейських літературах, у тому числі і в українській.

У главі 2 - *Особливості стилю Бароко і зорова поезія* - обгрунтовується становлення зорової поезії в українській літературі ХVII-ХVIII ст, як певної цілісної системи, породженої і попереднім розвитком літератури, і історичним моментом, що характеризувався переважанням стильових рис Бароко із вкрапленнями елементів Відродження.

В українському літературознавстві *зорова поезія* традиційно вважається породженням стилю Бароко (Д.Наливайко, Г.Сивокінь, В.Крекотень). Правильніше, на нашу думку, було б сказати, що *зорова поезія* в українській літературі, як зазначає Т.Назаренко, "збігається" з Бароко. Якщо брати загальноєвропейський контекст, то *зорова поезія* взагалі не є бароковим утворенням. Наприклад, *фігурні вірші, акровірші* були відомі античній грецькій літературі, на наступному етапі Середньовіччя виникає вчення про *емблематику*. Сюди ж відносять науку про *курйозний вірш*. На теоретичному рівні *курйозна* і *емблематична поезія* визначаються в період Відродження в працях з теорії поетичного мистецтва таких відомих авторів, як Віда, Скалігер та ін. Отже, можна сказати, що *зорова поезія*, будучи утворенням античної літератури, теоретично обгрунтованої в період Відродження, прийшла в українську літературу як складова частина Бароко. В той же час на українську літературу впливали зразки *зорової поезії*, що йшли іншим, візантійсько-південнослов'янським, шляхом, а також поширення писемності і вироблена власна естетика зорової образності в літературі. Гадаємо, всі ці обставини вплинули на становлення *зорової поезії* в українській літературі і знайшли найбільш сприятливий ґрунт для її розвитку в період Бароко, витворивши національну специфіку.

Зорова поезія стала органічним явищем Бароко з його мистецькою ускладненістю, динамізмом, прагненням до універсальності, зумовлених глибокими суспільними змінами (релігійні революції, географічні, астрономічні, технічні та інші

відкриття). Щоб глибше зрозуміти явище зорової поезії, естетики зорового образу, насамперед ми розглянули предмет у відношенні не до якоїсь однієї стилістичної риси Бароко, а на основі сукупності цілого ряду пов'язаних між собою таких особливостей, як значна увага до форми, прагнення до синтезу, консептизм, дисгармонійність, загадковість, літературна гра, панегіризм, декоративність тощо.

Насамперед у зоровій поезії проявилась увага до зовнішньої форми твору, але такої, яка набувала цілком самодостатнього змісту та естетичної значущості.

На розвиток зорової поезії у значній мірі вплинули синтетичні явища в мистецтві, зокрема поєднання елементів літератури з живописом, графікою, гравюрою, архітектурою, декоративно-прикладним мистецтвом.

Зорова поезія стала проявом явищ дисгармонії, диспропорції, "неузгодженого узгодження", що виникали через поєднання традиційної звукової і незвичної зорової поетичних площин і діяли одночасно на різні органи чуття, викликаючи складні сумарні емоції.

Саме із зоровою поезією слід пов'язувати явище наочної конкретизації образу, що мало виконувати різні функції: розкриття ускладненої образної системи абстрактних понять, підсилення рівня художнього впливу з ідеологічною метою, прикладна функція запам'ятовування тексту.

Важливим є поняття консепту (дотепу), яке в основному прив'язується до епіграматичної поезії. При цьому слід розрізняти смисловий концепт (на основі якого утворюється власне епіграма) і словесний (курйозна поезія), з якого, на нашу думку, можна виділити звуковий і зоровий концепт і на основі останнього говорити про зовнішню зорову форму як прояв концепту в поезії.

Для зорової поезії характерне явище літературної гри, що проявлялося на формальному рівні на основі гри слів та зорових

форм. Не дивно, що Д.Чижевський дав узагальнюючу назву такій поезії - віршові іграшки.

Зорові форми в поезії були зручними для панегіричного вжитку. Поруч із урочистими промовами на честь заслуженої особи, з приводу якоїсь дати чи події, цінувалось високо і письмове привітання, що сприймалося адресатом в наочній, зоровій формі. Це вимагало від виконавця вміння і знань для створення зорового образу, який мав довершити досконалість твору в цілому і викликати несподівані емоції.

У зоровій поезії відбилися декоративні риси Бароко. Однак, якщо одні вчені (О.Білецький) вбачають у зоровій поезії лише "словесно-декоративну орнаментику", то інші пов'язують її з прагненням до найповнішого вияву ідеї твору (Є.Пеленський), до вияву "нової симультанної художності" (А.Макаров).

Функціонування *зорової поезії* в українській літературі ХVII-ХVIII ст. підтверджується як виробленими у шкільних поетиках теоретичними положеннями, так і практикою українських письменників, що визначило два шляхи її розвитку - літературний і шкільний. Перший проявився у творчості таких авторів, як Г.Чуй, Г.Смотрицький, А.Римша, Дам.Наливайко, С.Беринда, Т.Земка, Л.Баранович, А.Кальнофойський, І.Величковський, Д.Туптало, Г.Сковорода та ін. Незважаючи на певний шкільний характер, можна говорити про творчу сторону в діяльності українських професорів П.Клепця, М.Довгалевського, Т.Александровича та ін., а також, і на творчість самих студентів. Спробою теоретичного визначення курйозної поезії, важливості зорової форми може послужити спеціальна праця І.Величковського *Млеко* (1691).

Певну ускладненість дослідження зумовлює той факт, що *зорова поезія* як конкретний мистецький вид не був визначений бароковими теоретиками. Однак аналіз родо-видової поетичної структури від *Київської поетики* 1637 р. до поетик середини ХVIII ст.

дозволяють говорити про певні зміни, однією із основних причин яких стала важливість зорової форми в літературі, взаємодія з елементами зорових (пластичних) видів мистецтва. Серед найбільш помітних змін слід назвати розщеплення *епіграматичної поезії* на власне *епіграму* та на *курйозну і емблематичну поезію*.

У главі 3 - *Курйозна поезія* - розглядається один із різновидів зорової поезії, в основі якого лежить курйоз, тобто щось незвичне, захоплююче, дотепне. Курйозна поезія, яка в ранніх поетиках входила до розділу про епіграматичну поезію, в пізніших поетиках розглядалася як окремий поетичний рід, що, на нашу думку, виділився на основі одного із різновидів концепту - словесного. Оскільки слово має дві форми вираження - звукову і зорову, - то й словесний концепт може бути *звуковим і зоровим*. Така постановка питання якісно змінює трактування концепту, пов'язаних з ним літературних явищ і дозволяє виділити додаткові шари в поетичній структурі Бароко. До жанрів із звуковим концептом належать ті, які через такі поетичні засоби, як *повторення, асонанс, алітерація, рима, луна* та ін. створюють курйозний зміст (*вірш-луна, леонінський, асонансний, анафоричний, епіфоричний, філомелічний, парилептіанський, протейський*), що, однак, не є предметом нашого дослідження.

До другої групи належать жанри із зоровим концептом, які в тій чи іншій мірі мають зорове вираження (*фігурний вірш, акро-, мезо-, телевірш, вірш-лабіринт, абетковий вірш, піфагорійський вірш, хроновірш, кабалістичний, числовий вірш, співвідносний, онограматичний, квадратний, узгоджений, паромейський, з однаковим початком і закінченням, доповняльний, сімплеотичний, японський, раковий вірш*), що й становить зорову *курйозну поезію*.

Важливою ознакою курйозної поезії, що дозволяє трактувати її як різновид зорової поезії, є спосіб утворення зорового образу - синтетичний, тобто утворений за рахунок самого тексту як

будівельного матеріалу, на відміну від емблематичної поезії (аналітичний спосіб).

Курйозна поезія отримала неоднозначну оцінку. Її свого часу критикували Ф.Прокопович, Л.Горка, Г.Кониський за шкільний характер, несерйозність, ігрове начало тощо. Можна відзначити дві основні риси курйозної поезії шкільних поетик: з одного боку, частина творів переписувалася і мандрувала з країни в країну, з поетики в поетику, і досліднику треба бути особливо обережним при визначенні оригінальності твору. З іншого боку, навчання давало простір для творчості, для написання власних творів. При цьому слід враховувати і суб'єктивний підхід: в деяких випадках багато залежало від рівня таланту, а також сумлінності як учнів, так і професорів. Однак вона була типовим явищем Бароко, привчала до праці, приносила втіху від віртуозного володіння словом, і тому займала значне місце у шкільних поетиках та творчості барокових письменників. В курйозній поезії піднімалися поважні питання релігійно-філософські, питання моралі, патріотизму і повсякденного життя. До неї зверталися люди глибоко релігійні (Л.Баранович, І.Величковський, Д.Туптало та ін.), які в, на перший погляд, хаотичних зорових формах вбачали складні символічні зв'язки, що мають логічну взаємопов'язаність.

На загальному тлі тлумачення *курйозної поезії* як забавної здається непомітною друга її сторона: подібність до емблематики і символіки. Адже, скажімо, написання *фігурного вірша* було не просто укладанням рядків у наперед заготовлений контур, а творення певного символу (релігійного, геральдичного, епітафічного тощо), *символічної графемі* (Л.Сазонова). Зорова форма грала роль тієї ж емблеми тільки на іншому - текстовому - рівні. Подібна символічність притаманна й іншим жанрам курйозної поезії (*піфагорійський вірш* - дерево, *квадратний вірш* - дзеркало та ін.).

Отже, зоровий образ подібної поезії також слід розглядати з точки зору його символічної наповненості.

При розгляді зорових жанрів *курйозної поезії* важливим для нас є визначення особливостей їх зорових форм, що дає змогу визначити диференційні ознаки і зробити певну класифікацію. Насамперед слід відзначити неоднорідність зорових форм: від зорового предметного образу *фігурного вірша*, що межує з графікою, до зорової площини реалізації *ракового вірша*, в якому відчутні алітераційно-асонансні музичні ефекти. У зв'язку з цим можна виділити своєрідну ієрархічну будову, в якій одні елементи наближаються до графічного мистецтва, а інші - до традиційної поетичної ритміки, в яких зорові елементи виконують незначну роль. На цій основі *зорову курйозну поезію* можна поділити на дві групи: 1) з досить чітко вираженою зоровою формою, яка сама по собі має певне значення; 2) зорова форма фактично не має значення, а лише створює зорову площину для додаткового сприймання або просто вказує на формальну вишуканість, а то й надмірність та інші ознаки.

Залежно від характеру зорової форми можна виділити два типи зорових жанрів: 1) зорова форма утворюється на основі всього тексту; 2) зорова форма утворюється на основі частини тексту. Перший тип є своєрідним способом організації поетичної строфи, і тому таку форму можна назвати *строфічною зоровою формою*. Сюди можна віднести: *фігурний вірш*, *вірш-лабіринт*, *піфагорійський вірш*, *співвідносний*, *онограматичний*, *квадратний*, *узгоджений*, *паромейський*, *з однаковим початком і закінченням*, *смплеотичний*, *японський*, *раковий вірш*.

Другий тип утворюється внаслідок виділення частини тексту і створення таким чином другого виділеного тексту. Таку форму можна назвати *виділеною зоровою формою*. Сюди можна віднести: *акровірш*, *абетковий акровірш*, *мезовірш*, *телевірш*, *хроновірш*, *кабалістичний вірш*, *арифметичний вірш*, *доповняльний* та з іншими

способами виділення. Для виділення літер можуть служити такі зовнішні ознаки: 1) розмір (величина); 2) товщина; 3) порядок розміщення; 4) колір. Найбільш вживані форми виділення літер - розмір і товщина. Порядок літер може бути прихованим і не завжди чітко сприйматися.

До мішаного типу виділення зорової форми слід віднести *вірш-загадку*. В ній у різний спосіб можуть виділятися як літери, слова, так і елементи інших знакових систем - цифри, нотні знаки, астрономічні знаки а також графічні зображення.

У главі 4 - *Емблематична поезія* - розглядається другий різновид зорової поезії, до якого входять такі жанри: емблема, символ, геральдичний вірш, епітафія, вірш на портрет. Слід розрізнати дві форми емблематичної поезії: зорову і описову (дескриптивну), з яких лише перша включає зовнішній зоровий образ (і, отже, належить до зорової поезії), а друга передає зоровий образ в описовій формі. Разом з тим графічний і описовий аспекти свідчили про ускладнений, двошаровий характер поезії Бароко, що, зокрема, відбивало синтез літератури і малярства, і проявилось в неусталеній класифікації жанрів емблематичної поезії.

В емблематичній поезії, на відміну від курйозної, у значній мірі проявилася графічно-малярська сторона. Деякі такі твори виконані настільки майстерно з малярської точки зору, що поезія, здається, грає в них другорядну роль. Не дивно, що емблематична поезія стала також предметом зацікавлення українського мистецтвознавства. Так, П.Жолтовський, Д.Степовик відзначають важливу роль символіко-алегоричної образності в українському мистецтві XVII-XVIII ст., вказуючи на спільність художніх тропів для малярства і літератури, на важливість художнього слова в загально-мистецькому контексті.

Емблематична поезія - це продукт тривалого розвитку художньої форми, що поєднала алегоризм античності (алегорико-

метафорична образність), ірраціональну філософію християнства (виділення світу символів, що являв собою світ невидимих внутрішніх ідей) та жанрово-стильові особливості моменту, найбільш важливими з яких стали наочність форми і синтез різних видів мистецтва. Суть емблематичної літератури полягала у предметній реалізації вторинних (переносних) значень, у прагненні представити абстрактні уявлення і поняття в зримій, предметно-наочній формі (Д.Наливайко).

Увага до емблематичної поезії підтверджується наявністю в бібліотеках відомих барокових авторів та в бібліотеках навчальних закладів значної кількості європейських видань (Гораполлон, Камерарій, Фахардо, Коссен, Валеріано та ін.). Захоплення емблемами, символами відбулося в книзі під назвою Ифика іерополітика, или Філософія нравоучителная символами и приуподобленій изяснена к наставленію и ползі юним (1712 і 1760). До емблематичної поезії зверталось у своїй творчості багато відомих письменників, зокрема таких як Г.Смотрицький, А.Римша, Л.Мамонич, С.Зизаній, Дам.Наливайко, М.Смотрицький, Г.Дорофієвич, К.Транквілон-Ставровецький, К.Сакович, С.Беринда, Т.Земка, С.Соболь, Л.Баранович, Г.Сковорода та ін. Оскільки графічна площа емблематичних віршів вимагала певного малярського мистецтва, то їх авторами часто ставали двоє осіб: маляр і поет. Багато творів збереглися анонімними або із незазначеним авторством.

Жарова специфіка емблематичної поезії визначалась як тематичною спрямованістю, так і зовнішніми зоровими ознаками. Емблема, символ мали досить широку тематичну палітру і власне могли алегоризувати будь-яке абстрактне поняття через певний набір емблематичного кліше. Подібність жанрів емблеми й символу визначилась насамперед спільною системою зорових образів і алегорично-метафоричним їх осмисленням. Більшість із них

пов'язана з єгипетськими символами та ієрогліфами, міфологічними та біблійними образами, які з часом символізувалися, а також із образами повсякденного життя, які набували метафоричного значення. Подібно до символічних образів святих українська культура виробила свої національні символічні образи. Таким можна вважати образ козака Мамає - збірний образ козака, "пам'ятник невідомому козакові". Багато його зображень супроводжуються різними віршованими текстами, написами, а то й народними піснями, що або вводяться в зображення, або виносяться за його межі.

В основі геральдичного вірша й епітафії також лежить емблематика, яка, проте, обмежена вузькими тематичними рамками. Своєрідним відгалуженням вірша-емблеми став *геральдичний вірш (вірш на герб)*. В ньому з усією очевидністю проявилися основні ознаки емблематичної поезії: алегорично-символьна емблематика герба і аналітичне поєднання зорового образу та поетичного тексту. В основі геральдичної поезії була панегірична функція поезії з метою прославити видатну особу, показати старожитність його роду, а також і його громадську позицію. Залежно від призначення геральдичний вірш можна поділити на види: *особистий, родовий, колективний, державний*. Характерною рисою геральдичного вірша є те, що тут відбулося формування нової системи світських символів, які, на відміну від емблеми і символу, майже не звертаються до релігії, а шукають образних асоціацій у природі, побутових предметах і в проявах повсякденного життя.

Суть епітафії як жанру зорової поезії полягає в тому, що похоронний текст зливається з графічною формою і разом творять цільний поетичний образ. Залежно від характеру зорового зображення його можна поділити на два види: 1) *геральдичний* (зображення герба); 2) *побутові предмети* (зображення предметів,

які б вказували на рід занять небіжчика). Також слід розрізняти дві форми реалізації епітафії: зорову (надмогилюну) і книжну. Перша вказує на зорову площину надмогильних плит, пам'ятників, обелісків, що супроводжують похоронний текст і, отже, творять зоровий образ. Книжна форма епітафій - це вже пізніше вироблений літературний жанр, пов'язаний з похоронною тематикою. Він прямо не призначався для нанесення на пам'ятник, а отже, не утворював зорового образу.

Своєрідним різновидом вірша-емблеми стали *вірші на портрети*. З одного боку, вони лише за формою нагадують емблематичні вірші, тобто поєднують зорове зображення портрета і поетичний підпис, однак, на відміну від інших жанрів, не несуть якоїсь алегорико-символьної образності.

В плані форми в емблематичній поезії з усією очевидністю виразилася зовнішня зорова площина в поезії Бароко, що дає нам підставу розглядати її як складову частину зорової поезії. Традиційно емблематична поезія трактувалася як поєднання зорової і поетичної площин, що утворюють одне естетичне ціле. На відміну від курйозної поезії, в якій зоровий образ утворюється синтетичним способом, тобто за рахунок самого тексту, в емблематичній поезії відбувається аналітичне, тобто нарізне, поєднання графічного зображення (малюнка) і поетичного тексту. При цьому диференціюючою ознакою виступає зовнішня зорова форма, виражена графічним зображенням та способом його поєднання з поетичним текстом.

Аналіз одержаних у ході дослідження результатів дають підстави зробити такі основні висновки:

1. Для української літератури XVII-XVIII ст. органічним стало явище зорової поезії - синтетичного мистецького виду, що поєднує літературні і зорові елементи в одне естетичне ціле.

2. Виникнення даного виду було зумовлене естетичною потребою людини в поєднанні літературної і зорової (графічної) площин, синтетичним характером мистецтва. Вирішальним фактором при цьому, очевидно, стала поява *письма*. Синтетичний характер первісних літер, які поєднували схематичне графічне зображення певних предметів і надане їм звукове значення, давав можливість не тільки виконувати прикладну - звуковідтворюючу - функцію, а завдяки своїй зоровій природі й естетичну функцію.

3. Наявність конкретних творів дають нам можливість простежити генезис *зорової поезії* на основних культурно-історичних етапах (Античність, Середньовіччя, Відродження, Бароко) і ствердити єдність мистецьких традицій української та європейських культур.

4. В українській літературі XVII-XVIII ст. *зорова поезія* не стала бароковим утворенням, а збіглася із поширенням західноєвропейських художніх систем Відродження і Бароко на українську літературу. Можна визначити чотири основні передумови появи зорової поезії в українській літературі: а) природне розуміння естетики зорового образу; б) візантійсько-південнослов'янський вплив; в) греко-латинський вплив; г) стильові особливості Бароко (увага до форми, наочність, декоративність, концептизм та ін.).

5. Функціонування *зорової поезії* в українській літературі XVII-XVIII ст. підтверджується виробленими у шкільних поетиках теоретичними положеннями. Так, аналіз родо-видової поетичної структури латиномовних поетик XVII-XVIII ст. дозволяє говорити про певні зміни, однією із основних причин яких стала важливість зорової форми в літературі, взаємодія з елементами зорових (пластичних) видів мистецтва (графіка, малярство, гравюра, архітектура, декоративно-прикладне мистецтво). Серед найбільш помітних змін слід назвати розщеплення *епіграматичної поезії* на власне *епіграму* та на *курйозну і емблематичну поезію*.

6. Як відомо, епіграматична поезія визначилась на основі концепту, який традиційно поділяли на *смисловий і словесний*. Можна сказати, що саме на основі словесного концепту виділилася *курйозна поезія*. У свою чергу словесний концепт можна поділити на *звуківий і зоровий*, і на основі останнього говорити про виділення зорових жанрів курйозної поезії. Словесно-зоровий характер концепту зумовив синтетичний спосіб утворення зорових образів, в яких текст стає будівельним матеріалом (*фігурний вірш, вірш-лабіринт, акровірш, вірші-раки та ін.*).

7. З іншого боку, становленню *зорової поезії* сприяв вплив зорових видів мистецтва, символіка їх образної системи, що відбилася у функціонуванні другої групи зорової поезії - *емблематичної поезії*, яка включала такі жанри, як *емблема, символ, геральдичний вірш, епітафія, вірш на портрет*. Такий характер взаємодії літературної і зорової площин спричинив другий спосіб утворення зорових образів - аналітичний, - який нарізно поєднував зорове зображення і поетичний текст.

8. Теоретичне визначення *зорової поезії* підтверджується і творчою практикою українських авторів ХVII-ХVIII ст., що проявилася у двох напрямках її розвитку - літературному і шкільному.

9. *Зорова поезія*, що проявилась у зорових жанрах *курйозної і емблематичної поезії*, була органічним явищем мистецької системи Бароко, зумовленим історичною традицією виду та конкретними художніми особливостями стилю. Однак в таких жанрових межах *зорова поезія* мала випасти з подальшого літературного процесу, оскільки не відповідала естетичним вимогам нових художніх систем Класицизму і Просвітництва.

10. *Зорова поезія* в українській літературі ХVII-ХVIII ст. стала ланкою в загальному розвитку даного виду на наступних культурно-історичних етапах (футуризм 1920-х, творчість сучасних авторів від 1960-х).

Основні положення дисертації висвітлено в таких публікаціях:

1. Сорока М. Зорова поезія: традиційний авангард чи авангардова традиція? // Україна. - 1994. - №13. - С.20-22.
2. Сорока М. Зорова поезія в сучасній українській літературі // Слово і час. - 1994. - №4-5. - С.71-76.
3. Сорока М. Візуальність зорової поезії в українській літературі ХVII-XVIII ст. // Література. Фольклор. Проблеми поетики. Збірник наукових праць. - К., 1995. - Вип.2. - С.45-48.

АННОТАЦИЯ

Сорока М.И. Визуальная поэзия в украинской литературе XVII-XVIII вв.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01. - украинская литература, Институт украиноведения Киевского университета имени Тараса Шевченко, Киев, 1995.

В диссертационной работе рассматривается один из малоисследованных вопросов древней украинской литературы - теория и практика визуальной поэзии XVII-XVIII вв. - вида искусства, который объединяет литературные и визуальные элементы в эстетическое целое. Также рассматривается генезис визуальной поэзии на разных культурно-исторических этапах в контексте европейской литературы. Исследование есть попыткой посмотреть на литературные явления Барокко с точки зрения их синтеза с визуальными видами искусства и выработанные на этой основе видовые и жанровые категории. В работе затрагиваются вопросы искусствоведения, теории литературы и эстетики, связанные с содержательной стороной внешней визуальной формы в литературе.

Надано до друку 1995 р. 06.11.2. Формат 16х22 1/16.

Друк офсетний. Тир. 140. Безкоштовно.

ІОХ УЛНУ ім. Драгоманова, вул. Липовецька, 9.

SUMMARY

Soroka M.I. Visual poetry in Ukrainian literature in the 17-18th centuries.

The dissertation is for obtaining scientific degree of a candidate of philological sciences in the field 10.01.01. - Ukrainian literature, Institute of Ukrainian Studies, Taras Shevchenko Kiev University, Kiev, 1995.

This dissertation deals with one of the almost unexplored subjects of the old Ukrainian literature - theory and practice of visual poetry in the 17-18th centuries - artistic kind which combines literary and visual elements into an aesthetic whole. It also deals with genesis of visual poetry on different cultural and historical stages in the context of European literatures. The research tries to consider literary aspects as for their synthesis with visual arts, kind and genre categories worked out on this base. The work touches upon a question on art, theory of literature and aesthetics concerning semantic aspects of external visual form in literature.

Ключові слова: зорова (візуальна) поезія, зорова площина, зорова форма, зоровий концепт, курйозна поезія, емблематична поезія.

Підписано до друку 25.09.1995 р. Об. І, 2. Формат 60x84 І/16.

Друк офсетний. Тир. 100. Зам. 160. Безплатно.

Дод УДПУ ім. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.

442777

AB 33.153